

POLÜGRAAFI ANDMETE OLEMUSEST

Peep Pruks

1. Emotsionaalse pingelise instrumentaaldiagnostika (EPI) rakendamise kriminaalprotsessis eeldab polügraafi vahendusel saadud andmete olemuse sisulist analüüsi. Sügavuti minek selles küsimuses pakub lähtekohad EPI-ga seonduva probleemidekompleksi lahendamiseks, andes ühtlasi teoreetilise põhjenduse polügraafi kasutuselevõtuks kuritegude eeluuringu praktikas.

Erialakirjanduses tuuakse polügraafiga seonduvas temaatikas esile sellised aspektid nagu füsioloogiline, psühholoogiline, tehniline, sotsiaal-õiguslik, protsessuaalne, meetodiline, taktikaline jne.¹ Kummagi on seesugune struktureerimine üsnagi tinglik ja puudulik ning selline käsitlusviis jätab vaatluse alt välja olulised probleemid, kuna neid ei hõlma ükski üldnimetatud alajaotus. Üks sellistest probleemidest, mis nõuab kompleksset käsitlusviisi, on küsimus polügraafi andmete olemusest.

2. Polügraafi puudutavates publikatsioonides väljendatakse sageli kas täiesti eitavat suhtumist seadmesse ning vastavate instrumetaalmeetodikate rakendamisse või ollakse ette negatiivselt häälestatud EPI kasutamise suhtes kriminaalprotsessi raamides. Tihtipeale on sellise suhtumise aluseks asjaolu, et tunta polügraafi tegelikke võimalusi.

Polügraafi pooldajad märgivad õigustatult, et niipea kui tuleb juttu polügraafist, asendub õiguslike probleemide käsitlus teoretiseerimisega aparati tehniliste võimaluste üle, kusjuures sel alusel tehakse üsnagi kategoorilisi järeldusi. Tuleb ette ka lihtsalt polügraafi sotsiaal-õiguslike ja tehniliste aspektide eklektilist käsitlust.

Ebaõige arusaam polügraafiga saadud psühhofüsioloogilise informatsiooni olemusest ja õiguslikust tähendusest on sageli selleks aluseks, millelt hargneb edaspidi terve valede otsustuste ahel. See tõttu on kohane keskendada tähelepanu just sellistele sõlmküsimus-

¹ Eestikeelses juriidilises kirjanduses puudub seniajani vähemgi terviklik käsitlus sellisest diskussioonilisest valdkonnast nagu psühhofüsioloogilise informatsiooni kasutamine kriminaalprotsessis. Arvestatavaks katseks sel alal tuleks pidada 1982. a. Liina Vaiksaare poolt R. Maruste juhendamisel kirjutatud diplomitööd "Polügraaf kriminaalprotsessis ja kriminaalprotsessis". Põgusalt on polügraafi temaatikat trükkisõnas puudutanud T. Baclmann ja B. Maruste [1, lk. 70] ning H. Lindmäe [2, lk. 120].

tele, mis võorkeelses erialakirjanduses on põhjustanud diskussiooni ja mille analüüs annab võtme polügraafi andmete olemuse õigeks mõistmiseks: polügraaf kui tehniline vahend: metoodika tähendus; polügraafi andmete eesmärk.

I. Polügraaf kui tehniline seade

Ilmselt on siin olulisim kokkuvõetav küsimusse: millele reageerib e. mida registreerib polügraaf. Vastus sellele on lihtne ja ühetähenduslik: seade registreerib inimorganismi mitme füsioloogilise funktsiooni dünaamikat. Samal ajal tuleb kirjanduses ette süüdistusi, nagu tuvastaks polügraaf valet.

Näiteks märgitakse, et "reas riikides, eriti aga USA-s kasutatakse ülekuulamisel vahendeid vale tuvastamiseks süüdistatava ütlustes e. polügraaf paneb diagnoosi - kas ülekuulatav valetab või mitte".

Niisugused formuleeringud on paratamatult kahetähenduslikud. Ühest küljest jääb sõnasõnalisest tõlgendusest mulje, nagu fikseeriks polügraaf tehnilise vahendina mingi sümptomite kogumi, mis tõendab valet kontrollitava isiku ütlustes (e. vastupidi, registreerib seda, et isik räägib tõtt)².

Teisest küljest on loomulikult loogilisem oletada, et ülaltoodud mõtteavalduste autorid süüdistasid polügraafi selles, et tema kui tehnilise seade abil tuvastatakse valet, s.t. otsustuse vastustes esineva vale kohta teeb polügrammide alusel operaator/eksperimentaator.

Tuleb rõhutada, et nii nagu ei ole olemas sümptomite kogumit, mis ühetähenduslikult ja kahtlusteta osutaksid valele (tõele) isiku vastustes, nii ei eksisteeri ka tehnilist seadet, mis oleks iseenesest võimaline valet (tõde) registreerima. Tegelikult on polügraaf suuteline fikseerima inimorganismi füsioloogiliste funktsioonide dünaamikat. Vale (tõde) on eetilis-juriidiline kategooria ning on ilmne, et selle registreerimine tehniliste vahenditega pole võimalik. Seega võib polügraafi ainukese ülesande kokku võtta lausega: fikseerida erisuguste füsioloogiliste funktsioonide dünaamikat. Sellega tema osa amمندub ning mingeid muid vahetuid ülesandeid polügraafil kui tehnilisel seadmel pole ega saagi olla.

Vaidlusi võib tekitada küsimus, kas polügraafiga fikseeritav füsioloogiliste funktsioonide dünaamika ikka väljendab nuritava isiku emotsionaalse sfääri muudatusi e. kas polügraafi andmed kujutavad

² On selge, et selline sõnasõnaline tõlgendus on üsnagi primitiivne ning ilmselt peeti seejuures silmas hoopis midagi muud. Kummatigi tuleks arvestada, et põhimõteteliste küsimuste lahendamisel tekitavad ebatäpsed formuleeringud üksnes segadust.

Süükirjutaja pööras sellele tähelepanu vaid põhjusel, et edaspidi välistada sellel alusel igasugused spekulatsioonid.

endast psühhofüsioloogilist informatsiooni. Mõõdunud kümnen-
dite kestel on psühholoogid ja füsioloogid, toetudes hulgalistele eks-
perimentaalsetele uuringutele, vastanud sellele küsimusele jaatavalt.
Juriidilise kirjanduse analüüs võimaldab teha järelduse, et üldjoon-
tes ei vaidlusta seda ka juristid, märkides, et "välised sümptomid
lubavad valedetektoril abil järeldada emotsionaalse pingeseisundi te-
ket ning füsioloogilisi kõrvalekaldeid teatud faktide meenutamisel".
Seega võiks konstateerida, et muutused isiku emotsionaalsetes sei-
sundites peegelduvad muudatustena tema füüseses.

Omaette alaküsimuseks on teinekord kujunenud see, kuivõrd
objektiivne on instrumentaalselt fikseeritav psühhofüsioloogiline
informatsioon.

Juhul kui püstitatakse ülesanne tuvastada muudatused isiku
emotsionaalses sfääris, ei ole tulemuse seisukohalt sugugi ükskõik,
mil viisil seda tehakse. On ilmne, et visuaalsel talletamisel, mil-
le kestel vaateleja toetub peamiselt oma praktilistele kogemustele,
intuitsioonile vms., sõltub resultaat otseselt subjekti individuaal-
setest võimetest. Need on aga inimestel väga erinevad. Peale-
gi jäävad emotsionaalsete seisundite võimalikud muutused sageli
märkamatuks, eriti siis, kui kontrollitaval isikul on tugev enese-
valitsus või kogemusi käitumaks situatsioonides, mis kogemusteta
isiku jaoks on emotsionaalselt pingestatud. Siin tulebki appi polü-
graaf, mille kasutamine välistab enamikul juhtudel mainitud vaja-
kajäämised. Ka võimaldab seadme kasutamine fikseerida selliseid
psühhofüsioloogilisi reaktsioone, mis inimsilmale on kättesaamatud,
ent sisaldavad olulist infot (naha galvaaniline reaktsioon; kõnepa-
rameetrid jt.)³. On oluline, et polügrammid annavad graafikutena
pideva ja süsteemse, samas kahtlemata objektiivse pildi
kontrollitava isiku psühhofüsioloogilistest reaktsioonidest. See pole
aga jõukohane ükskõik kui suurte praktiliste kogemustega isiku-
le. Ning selles tähenduses on polügraafil loomulikult vaieldamatud
eelised.

II. Metoodika tähendus

Kuna EPI tulemuseks on teatud arv polügramme, tõusetub
vältimatult küsimus – milliseid teaduslikult põhjendatud järeldusi
võib saadud graafikute alusel teha. See on kujunenud EPI teooria
üheks kesksemaks ja olulisemaks küsimuseks.

Erialakirjanduses oponentide poolt esitatav kaalukaim argu-
ment polügraafi kasutamise vastu ongi väide, et psühhofüsioloogiliste

³ See on ka üks põhjusi, miks videosalvestuse kasutamine ei ole niivõrd
efektiivne, kuigi võimaldab samuti jäädvustada erapooletult isiku emotsio-
naalset käitumist.

karakteristikute muutused ei võimalda vastata küsimusele toimunud muutuste põhjuste kohta⁴. Ühese vastuse puudumine on tekitanud kahtlusi polügraafi ning üldse instrumentaalmetoodikate teaduslikkuses.

Nii väidetakse, et polügraafi andmed ei vasta teaduslikkuse nõuetele, kuna fikseeritud füsioloogilised reaktsioonid on võimetud seletama muutuste põhjusi.

Hingamise ja pulsi muutused on üksnes organismi vastureaktsioon mingile välisele ärritajale, reaktsioon, mis üsna tõenäoliselt ei olegi seotud esitatava küsimusega. Seetõttu on selge, et kontrollküsimuste meetodi teaduslikkus ei kannata mingit kriitikat.

Polügraaf on võimetu määrama vegetatiivsete muutuste tõelist põhjust.

Seejuures rõhutatakse ka, et kontrollitava isiku reaktsioonide põhjuseks ei pruugi olla üksnes valest tingitud emotsionaalne pingeline.

Reaktsioonide põhjuseks võib-olla mingi sündmuse, juhtumi meenutamine, kusjuures kontrollitava isiku teadvuses tekivad assotsiatsioonid ei pea seonduma tema kuriteost osavõtuga või tema informeeritusega selle faktilistest asjaoludest.

Ka mõjutab igasugune füüsiline ja emotsionaalne tõuge väljastpoolt organismi funktsioonide normaalset kulgu.

Seega konstateeritakse täiesti põhjendatult, et on võimatu absoluutse tõsikindlusega tuvastada, misugune olemasolevatest mõjuritest kutsus esile selle või teistsuguse reaktsiooni. Siit jõuame paratamatult juba eelpoolöeldud järeldusele, et EPI abil on rangelt öeldes võimalik kontrollitaval isikul tuvastada vaid füsioloogiliste reaktsioonide dünaamikat, mis arvestades testi korraldust, peegeldab tema emotsionaalsete seisundite muutusi. See on EPI esimene sõlmpunkt (loodusteaduslik aspekt).

EPI teine oluline sõlmküsimus on see, kuidas (mil viisil) korraldada EPI-testiseeria, et olla veendunud selles, et polügraafi vahendusel registreeritud andmed peegeldavad seda vahetut psühhofüsioloogilist seost, mis eksisteerib kontrollitavale isikule esitatava kriitilise (kuriteoga seotud) stiimuli ning psühhofüsioloogiliste funktsioonide dünaamika vahel.

See on eelkõige küsimus EPI testide metoodikast.

Seega asetub rõhk mitte polügraafide kui tehnilisele seadmele, vaid tema kasutamise metoodikale. Seadme pidev tehniline täiustamine aitaks küll muuta psühhofüsioloogiliste reaktsioonide fikseerimise tundlikumaks ja täpsemaks, kuid kogemustega spetsialisti puhul ei ole aparadi tehnilistel

⁴ Sellele iseenesest täiesti õigete asjaolule juhivad tähelepanu ka polügraafi pooldajad, märkides, et instrumentaalmetoodikate peamine nõrk koht seisneb selles, et ei suudeta õiguspädevalt ega 100 % tõenäosusega öelda, miks see või teine kriitiline stiimul kutsus esile erutusele viitava reaktsiooni [1. lk. 70].

täiustustel siiski põhimõttelist tähtsust. Lahendus peitub just meetoodika kasutamises.

Kui rakendatav meetoodika võimaldab resultaadina tõsikindlalt tuvastada mainitud seose olemasolu (puudumise), tuleks ta arvata teaduslikult põhjendatuks ning saadud järeldustele anda juriidiline vorm kohtuliku tõendi tähenduses⁵. Kui aga ei õnnestu välistada teiste faktorite võimalikku segavat mõju, mis põhjustaksid uuritava isikul võimalikke ebaadekvaatseid reaktsioone, ei tähenda see, et sellise psühhofüsioloogilise informatsiooni kasutamine kuritegude eeluurimisel oleks välistatud. Taoline andmestik on käsitletav orienteeriva informatsioonina.

Seega pakub meetoodika iseesenesest lähtealuse lahendamaks küsimust EPI rakendussfäärist. Esimesel juhul saab selleks olla vaid ekspertiis, teisel juhul ülekuulamine, äratundmiseks esitamine vms., kus saadav informatsioon oleks kasutatav abimaterjalina.

III. Polügraafi andmete eesmärk

Möödunud kümnendite kestel on see küsimus põhjustanud diskussioone, pakkudes ühtlasi lähteainet paljudeks spekulatsioonideks. Polügraafi käsitlevates artiklites on seadmele omistatud piisavalt mitmekesine võimete spekter, alates süüdistustest, nagu lubaks aparaat tuvastada katsealuse süü⁶ kuriteo toimepanemises, kuni väiteni, et polügraafi vahendusel saadud andmed viitavad üksnes kontrollitava isiku võimalikule ebasiirusele.

Äärmuslikku formuleeringut, nagu tõendaksid ameerika kriminalistid ja politseispetsialistid polügraafiga katsealuse süülisuse või süütuse, tuleb sageli ette just instrumentaaldiagnostika oponentide seisukohavõttudes. Üpris levinud on ka arvamus, et ülekuulamisel kasutatakse polügraafide vale (tõe) tuvastamiseks ülekuulatava ütlustes. Rõhutagem, et müüdi tehnilisest vahendist (valedetektorist), mis justkui võimaldab otsustada isiku süü üle või lubab selgitada vale (tõe) esinemise katsealuse ütlustes, löi ajakirjandus (eriti Ameerika press), kuid seda ideed on toetatud ka erialaartiklites. Seejuures tuleb ette ebamääraseid formuleeringuid ja eesmärgiseadmist, mille puhul on raske mõista, mida üks või teine autor tegelikult silmas

⁵ Probleem on selles, et välistada võimalikud vaheastmed, muuta kontrollitava isiku reageerimine stiimulitele maksimaalselt vahetuks. Teisisõnu, olla kindel selles, et just esitatav stiimul oli selle või teistsuguse reaktsiooni põhjuseks.

⁶ Seda võtet, et seadmele omistatakse võime otsustada isiku süü küsimus, kasutatakse polügraafide hinnangu andmisel eriti nõukogude autorite seisukohavõttudes. Sellele järgneb tavaliselt üldistus aparaadi ja instrumentaalmetoodikate kohta üldse, kuulutades need teadusväliseks.

pidas⁷. Et öeldu ei jääks paljasõnaliseks väiteks, illustreerigem seda konkreetse näitega.

S. Jani ja G. Zlobin kirjutavad, et "tehniliselt on täiesti põhjendatud ja produktiivne kasutada polügraafi vahendina saamaks abiinformatsiooni ütlusi andva isiku oletatavast siirusest või ebasiirusest".

Teisalt märgivad autorid, et "polügraafi kasutamise mõte kuritegevusvastases võitluses seisneb just selles, et eristada valet tõest".

Kummatigi esinevad nad eelöeldu järel formuleeringuga, mis seda sisuliselt eitab: "Süüdistada isikut polügraafi graafikute abil valetamises on mitte ainult vormilt lubamatu, vaid ka sisuliselt võimatu. Valet võib tõestada üksnes tuntud protsessuaalselt lubatud vahenditega, s.o. faktide kogumise, fikseerimise ja hindamisega [3, lk. 128–129].

Erialäartiklites on levinud seisukoht, mille kohaselt polügrammid võivad kaasa aidata järelduse tegemisele isiku n.ö. asjasse (konkreetsesse sündmusesse või objekti) puutumise kohta. Sellega peetakse silmas isiku teadvusse kuriteo toimepanemisel talletunud jälgede tuvastamist⁸, kuna neid on võimalik täppis-teaduslikult fikseerida. Teisisõnu, polügraafi andmete eesmärgiks pole tõestada, et isik on süüdi, või välja selgitada vastustes sisalduv vale, vaid nende põhiliseks väärtuseks peetakse võimalust avastada kontrollitava isiku sellist informeeritust toimepandud kuriteost ("süüülised" teadmised), mida ta võib teada üksnes juhul, kui ta ise pani kuriteo toime või oli sellega puutuvuses.

Ülaltoodud arvamusi variantide hindamisel tuleks esmalt arvestada asjaoluga, et formaalteoreetilises mõttes on määratluste – süü, vale, tõesus, siirus, ebasiirus, asjasse puutumine vms. – abstraktsiooniaste erinev. Erineb ka neis sisalduva informatsiooni hulk. Tähenduse järgi võiks neid struktureerida selliselt: 1. süü; 2. vale (tõde), ebasiirus (siirus), tõesus; 3. asjasse puutumine.

On argumenteerimatagi selge, et mingil juhul ei saa väita, et polügraafi andmete (EPI) eesmärgiks on tuvastada isiku süü. Väide, et polügrammid võimaldavad kahtlustada kontrollitava isiku ütlustes valet, võib osutada põhjendatuks, kuid see sõltub paljudest faktoritest. Tundub, et neid faktoreid on liiga palju selleks, et saaksime teha tõsikäändla otsustuse isiku valetamise või tõe rääkimise kohta⁹. Teoreetiliselt põhjendatuim on väide, et toetudes polü-

⁷ Üks võimalik seletus on see, et ebamäärased, konkretiseerimata seisukohad jätavad kõik otsad lahtiseks, mis teatud mõttes on üpriski mugav.

⁸ Printsipiis on siin tegemist samasuguse protsessiga, nagu leiab aset materiaalses maailmas kajastunud kuriteojälgede tuvastamisel. Eripära on üksnes selles, et neid jälgi otsitakse inimese teadvusest.

⁹ Lääneriikide kuritegevusvastase võitluse praktikas leiavad kasutamist testid, mille eesmärgiks on vale (tõe) tuvastamine katsealuse ütlustes. Loomulikult võib sel viisil saadavate tulemuste tõepärasus kutsuda esile kahtlusi, kuid ilma konkreetse meetodika põhjaliku analüüsita jäävad vastuväited õhku rippuma.

grammides fikseeritud psühhofüsioloogilisele informatsioonile saab teha teaduslikult põhjendatud järeldusi isiku asjasse puutumise kohta. Otsustav osa on siin just meetodikal, mille raames polügraafi kui tehnilist seadet kasutatakse.

Tuleks eristada polügraafi andmete vahetut ja lõppeesmärki. Vahetuks eesmärgiks ei ole asjasse puutumise tuvastamine. Viimane kätkeb juba juriidilise sisuga otsustust, mis aga ei saa olla EPI meetodika eesmärgiks, kui seda tehakse ekspertiisi vormis. Antud juhul on vahetuks eesmärgiks psühhofüsioloogilise seose tuvastamine kontrollitaval isikul talle esitatud kriitiliste (kuriteoga seotud) testärritajate (fotod, esemed jne.) ja polügraafiga fikseeritud füsioloogiliste funktsioonide dünaamika vahel. Lõppeesmärgiks on juriidilise sisuga otsustuste tegemine (asjasse puutumine, osavõtt, süü), mis kuulub aga uurimisorgani/kohtu kompetentsi.

KIRJANDUS

1. Bachmann T., Maruste R. Õiguspühholoogia alused III. Tartu, 1989. 95 lk.
2. Lindmäe H. Kriminallistika politiseerimine NSV Liidus // Eesti Jurist. 1990. Nr. 2. Lk. 118-121.
3. Злобин Г.А., Яни С.А. Проблема полиграфа // Проблемы совершенствования советского законодательства / Труды ВНИИСЗ. М., 1976. Вып. 6. С. 122-136.

ÜBER DAS WESEN DER ANGABEN DES POLYGRAPHEN

Peep Pruks

Zusammenfassung

1. Der Polygraph als eine technische Anlage legt objektiv gleichzeitig und ununterbrochen die Dynamik der physiologischen Funktionen des Organismus fest, wo sich die Veränderungen in den emotionalen Zuständen der zu überprüfenden Person widerspiegeln.

2. Die Instrumentaldiagnostik der gefühlsbetonten Spannung d.h. als Ergebnis der Anwendung dieser Methodik wird das Vorhandensein (das Fehlen) des psychophysiologischen Zusammenhangs zwischen den kritischen (mit Verbrechen verbundenen) Stimuli und der Dynamik der physiologischen Funktionen festgestellt, die mit Hilfe eines Polygraphen gemessen werden.

Die Methodik gibt auch eine Ausgangsbasis für das Festlegen der Anwendungssphäre der Instrumentaldiagnostik (die Expertise oder die Untersuchungshandlung).

3. Im juristischen Sinne bedeuten die Angaben des Polygraphen die Feststellung der Teilnahme an der Sache der zu überprüfenden Person (die sog. Tatwissen).